

Teresa Tylicka

*Rysunki Johanna Christiana Schreibera –
toruńskiego artysty amatora
z XVIII wieku**

W zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu wśród osiemnastowiecznych dokumentów kartograficznych znajduje się sześć rysunków wykonanych przez Johanna Christiana Schreibera, rysownika amatora, z zawodu kuśnierza, który w 1793 roku otrzymał prawa miejskie Torunia. Ten ochrzczony w 1766 roku syn mistrza kuśnierskiego Marcina i Katarzyny z domu Fischer, odbył trzyletnią wędrowkę czeladniczą i powrócił do rodzinnego miasta w 1788 roku¹.

Niektóre z omawianych poniżej prac opatrzone są rękopiśmiennymi komentarzami, co pozwoliło na ustalenie niedostrzeżonej dotąd przez badaczy ich proveniencji². Można dziś z całą pewnością przyjąć, że rysunki

* Niniejszy artykuł stanowi część przygotowywanego przez autorkę do publikacji większego opracowania na temat księgozbioru oraz kolekcji rysunków i map ze zbiorów toruńskiego pastora Jana Jakuba Haselaua.

¹ B. Łyczak, *Schreiber Johann Christian*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 10 (w druku). W dalszej części artykułu zastosowano, w miejscach gdzie jest to możliwe, spolszczone wersje imion niemieckich.

² Na temat rysunków J. K. Schreibera istnieją w dotychczasowej literaturze wyłącznie lakoniczne wzmianki. Zob.: R. Heuer, *Zur Kunstgeschichte und Problematik des evange-*

pochodzą z rozproszonych zbiorów Jana Jakuba Haselaua (1736–1791), pastora staromiejskiej gminy ewangelickiej w Toruniu (obecnie katolicki kościół pw. Ducha Świętego), związanego z tym miastem od 1763 roku. Haselau, urodzony w Gdańsku jako syn kupca zrzeszonego w cechu i należącego do III Ordynku, po śmierci ojca był adoptowany przez stryja, Jana Ottona Schwencka, właściciela dużego kantoru kupieckiego w nadbałtyckim porcie. Odebrał staranne wykształcenie. Pierwsze nauki pobierał w szkole parafialnej przy gdańskim kościele Mariackim, następnie w tamtejszym Gimnazjum Akademickim, gdzie w 1756 roku napisał pracę końcową pod kierunkiem profesora teologii Ernesta Augusta Bertlinga. Wyższe studia ukończył w Lipsku, uzyskując tamże w 1758 roku tytuł magistra filozofii i nauk wyzwolonych. W tym czasie zajmował się badaniami naukowymi i publicystyką, głównie z zakresu teologii. W 1760 roku odbył podróż po Niemczech, uzupełniając wykształcenie, rok później zaś wrócił do Gdańska, gdzie przez dwa lata sprawował obowiązki pastora przy kościele Najświętszej Marii Panny. W 1763 roku przybył do Torunia, przyjmując z rąk seniora Krzysztofa Karola Fischera stanowisko najmłodszego pastora w staromiejskim zborze ewangelickim; jednocześnie współredagował czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”. Działalność duszpasterską w toruńskim staromiejskim zborze ewangelickim Haselau pełnił tylko przez trzynaście lat, od 1763 do 1776 roku, kiedy ze względu na zły stan zdrowia (nękała go podagra) musiał zrzec się swego stanowiska i od tego czasu nie uczestniczył w pełni w pracach zboru. Gdy w tym samym 1776 roku zmarł przełożony Ministerium Ewangelickiego Fischer, stanowisko seniora pozostało nieobsadzone, jednak w 1782

lischen Kirchenbaues des 18. Jahrhunderts in den abgetretenen Gebieten Westpreussen und Posens, erläutert an der altstädtischen evangelischen Kirche zu Thorn, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, XLI, 1933, s. 127, 155; H. Makowiecka, *Album rysunków architektonicznych Torunia*, „Rocznik Muzeum w Toruniu”, I, 1963, z. 3, s. 238; M. Arszyński, *Kościół pod wezwaniem Ducha Świętego w Toruniu – zarys dziejów i problematyki artystycznej*, [w:] *Jezuici w Toruniu 1596–1996. Materiały konferencji zorganizowanej w Toruniu 17–23 listopada 1996 roku z okazji 400-lecia przybycia jezuitów do miasta*, red. K. Maliszewski, W. Rozynkowski, Toruń 1997, s. 117; B. Łyczak, *Johann Anton Langenhan Młodszy. Toruński rzeźbiarz rokokowy*, [w:] *Splendor i fantazja. Studia nad rzeźbą rokokową w dawnej Rzeczypospolitej i na Śląsku*, red. P. Migasiewicz, Warszawa 2012, s. 201.

roku Haselaua mianowano wiceseniorem. Ożenił się w 1766 roku z Marią Blandiną Elsner, najstarszą córką Jana Jerzego Elsnera, miejscowego sędziego, erudyty i bibliofila. Miał pięcioro dzieci, z których tylko dwoje utrzymało się dłużej przy życiu. Toruński duchowny był bibliofilem i kolekcjonerem, sporządził kilka kolorowych map miasta i jego okolic. Opracował także śpiewnik *Neues Kirchengesangbuch*, opublikowany w 1791 roku przez miejscowego drukarza Kimmela, oraz napisał przedmowę do dzieła Andrzeja Christlieba Dittmanna, składającego się z miedziorytów objaśniających Biblię, wydanego w 1767 roku. Jan Jakub Haselau zmarł w 1791 roku w wieku 55 lat³.

Jako gruntownie wykształcony humanista o wszechstronnych zainteresowaniach, staromiejski pastor był także jednym z redaktorów tygodnika „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”, ukazującego się od 1 stycznia 1760 roku, a prowadzonego przez Samuela Lutra Gereta, rajcę i burmistrza Torunia⁴. Wokół czasopisma skupiali się ówcześni intelektualiści: rektor Gimnazjum Akademickiego prof. Jan Albin Kries, prof. Gotfryd Centner, pastor i artysta Andrzej Christlieb Dittmann, prof. Jan Michał Hube oraz prof. Jan Gottlieb Willamovius. Należał zatem Haselau do protestanckiej elity umysłowej o rozległych zainteresowaniach intelektualnych: duszpasterzy i uczonych związanych z toruńskim Gimnazjum Akademickim, wykształconych najczęściej – podobnie jak on sam – na znanych uniwersytetach niemieckich. Większość z tych osób była również bibliofilami, gromadzącymi okazałe, liczące niekiedy nawet kilka tysięcy wolumi-

³ Por.: G. G. Dittmann, *Beyträge zur Geschichte der Stadt Thorn aus guten und zuverlässigen Quellen gesammelt*, t. 1, Thorn 1789, s. 47 (reprint Hamburg 1970); H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne archiwum miasta Torunia*, Toruń 1938, s. XIV; M. Bochat, *Haselau Jan Jakub (1736–1791)*, [w:] *Toruński słownik biograficzny* (dalej: TSB), t. 3, red. K. Mikulski, Toruń 2002, s. 90 n.

⁴ Czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen nebst einem Anhang gelehrten Sachen” (dalej: TWNA) ukazywało się w latach 1760–1772 raz w tygodniu w środy, a obszar jego rozpowszechniania sięgał Królewca. Por.: Z. Mocarski, *Książka w Toruniu do roku 1793*, [w:] *Dzieje Torunia*, red. K. Tymieniecki, Toruń 1933, s. 450 n.; M. Dunajówna, *Z dziejów toruńskiego czasopisma „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen” (1760–1772)*, Toruń 1960; J. Dygdała, *Toruńskie czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”*, „Zapiski Historyczne”, XLIII, 1978, z. 3, s. 67 n.

nów księgozbiory. Oprócz książek owi *Gelehrten* niejednokrotnie kolekcjonowali także inne przedmioty i materiały naukowe odpowiadające ich zainteresowaniom humanistycznym, geograficznym, matematyczno-fizycznym, botanicznym i artystycznym. Moda na kolekcjonerstwo była w XVI-II stuleciu powszechna, zatem intelektualiści toruńscy nie odbiegali swą postawą i działalnością od przedstawicieli innych wykształconych środowisk nowożytnej Europy.

Pasje zbierackie Jan Jakub Haselau przejawiał od wczesnych lat, ale wydaje się, że kolekcjonerstwo pochłonęło go szczególnie od czasu rezygnacji z funkcji pastora. Należał do wytrawnych bibliofilów. Oprócz cennej biblioteki, wyróżniającej się kosztownymi i bogato ilustrowanymi wydaniem, zgromadził obszerny zbiór map, planów, rycin i rysunków. Kolekcja ta została przezeń zebrana i oprawiona w 1774 roku w pięciotomowy, obecnie zdekompletowany, „atlas sztuczny” pod nazwą *Tabularum topographicarum secundum seriem alphabeticam dispositarum collectio quinque voluminibus comprehensa Thorunii*⁵. Część ilustracji z czwartego tomu została wycięta i rozproszona, natomiast tom piąty nie zachował się i na tym etapie badań można jedynie snuć przypuszczenia, co stanowiło jego zawartość.

Pastor Haselau w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i być może także osiemdziesiątych XVIII stulecia czynnie uczestniczył w aukcjach książek zarówno na terenie Torunia, jak i w innych miastach Prus Królewskich⁶. Miał zwyczaj opatrywania woluminów ze swojego księgo-

⁵ Dotychczas w literaturze przedmiotu podawano błędnie za Heleną Piskorską tytuł atlasu jako dzieła czterotomowego: *Tabularum topographicarum secundum seriem alphabeticam dispositarum collectio quattuor voluminibus comprehensa Thorunii*. Por.: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. XIV (tu też określenie „atlas sztuczny”); M. Bochat, *op. cit.*, s. 91. Zacytowane powyżej w tekście brzmienie tytułu zaczerpnięte jest jednak z drukowanego frontispisu, zamieszczonego w pierwszym z czterech zachowanych woluminów dzieła. Pozostałe trzy tomy mają ponadto własne, także drukowane, karty tytułowe, odnoszące się do poszczególnych z nich; druki te pochodzą najprawdopodobniej z czasu oprawienia zbioru. Każdy z tomów ma dodatkowo rękopiśmienny spis treści sporządzony osobiście przez pastora Haselaua. Por.: Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), zbiory kartograficzne (dalej: zb. kart.), sygn. 714/I–IV.

⁶ Wykaz toruńskich aukcji książek w XVIII w. wraz ze źródłami informacji o nich podaje: I. Imańska, *Toruńskie aukcje książek w XVIII wieku*, Toruń 2007, s. 22 n.; *eadem*, „*Per medium auctionis*”: *aukcje książek w Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.)*, Toruń 2013, s. 360. Udział Haselaua w aukcjach w latach osiemdziesiątych XVIII w. nie został do-

zbioru własnym ekslibrisem⁷, a także czynił na niektórych z nich odręczne notatki proveniencyjne i komentarze. Dotyczyło to również należących do niego egzemplarzy czasopisma „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”, a ponadto planów i map z jego kolekcji oprawionych w cztery tomy atlasu, jak też wielu rozproszonych rysunków z kolekcji, znajdujących się obecnie oddzielnie w zbiorach kartograficznych toruńskiego Archiwum Państwowego. Dzięki tym adnotacjom, niektóre obiekty usunięte z *Tabularum topographicarum* można zidentyfikować i pokusić się o – częściowe przynajmniej – odtworzenie pierwotnej zawartości atlasu. Choć niektóre spośród składających się nań prac były już publikowane, to nikt nie zwrócił uwagi na istotne znaczenie wspomnianych notatek, sporządzonych w języku niemieckim.

W końcu 1792 roku biblioteka Jana Jakuba Haselaua została wystawiona na licytację⁸. Okazały księgozbiór uległ parcelacji i rozproszeniu. Część książek z kolekcji pastora nabył do biblioteki pałacowej w Nawrze ówczesny właściciel dóbr, a zarazem zapalony bibliofil, Konstanty Kruszyński; niektóre z tych woluminów trafiły później do działu starodruków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu⁹. Pewna grupa obiektów została zakupiona na aukcji do Biblioteki Rady Miasta Torunia; część z nich jest dziś przechowywana w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej¹⁰. Niewątpliwie z księgozbioru pastora pochodzą zachowane w Książnicy numery tygodni-

tychczas udokumentowany źródłowo. Być może zła kondycja zdrowotna utrudniała mu już wtedy tego rodzaju aktywność.

⁷ K. Wyszomirska, S. Wyszomirski, *Toruński ekslibris XVIII wieku w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu*, Toruń 1996, s. 27 n.; J. Tondel, *Przyczynek do dziejów toruńskiego bibliofilstwa w XVIII w. Na marginesie książki Krystyny i Sławomira Wyszomirskich „Toruński ekslibris XVIII wieku w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu”*, Toruń 1996, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Bibliologia”, IV, 2000, s. 207.

⁸ H. Piskorska, *Haselau Jan Jakub*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 318; I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 26; eadem, „*Per medium auctionis*”..., s. 113.

⁹ Z. Mocarski, *Biblioteka Szczanieckich w Nawrze*, [w:] *Księga pamiątkowa Akademickiego Koła Pomorzan przy Uniwersytecie Poznańskim*, Poznań 1929, s. 33.

¹⁰ H. Piskorska, *Haselau Jan Jakub...*, s. 318; S. Salmonowicz, *Dzieje książki i czytelnictwa*, [w:] *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. 1: *Między barokiem a oświeceniem (1660–1793)*, Toruń 1996, s. 393; I. Imańska, *Toruńskie aukcje...*, s. 106. Kilka egzemplarzy z księgozbioru Haselaua znajduje się też w innych bibliotekach na terenie kraju.

ka „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”, mają bowiem na marginesach sporządzone przez właściciela adnotacje, a czasem opatrzone są także jego ekslibrisem. Notatki proveniencyjne na woluminach księgozbioru nie budzą wśród bibliologów żadnych wątpliwości co do autorstwa Haselaua¹¹, natomiast nikt nie porównywał pod względem grafologicznym owych adnotacji z zapiskami na rozproszonych rysunkach i mapach pochodzących z atlasu *Tabularum topographicarum*. Wśród woluminów pozyskanych pod koniec XVIII wieku przez władze miasta znalazł się również zbiór, który trafił następnie do Archiwum Państwowego w Toruniu¹².

Wiedza na temat atlasu jest dziś, niestety, niepełna. Pewnych istotnych informacji na jego temat dostarcza publikacja Heleny Piskorskiej z 1938 roku, podsumowująca zasoby kartograficzne toruńskiego archiwum. Przy okazji omawiania kolekcji pastora autorka odnotowała, że „niektóre ilustracje Torunia były częściowo specjalnie rysowane do zbioru”. Przekazała ponadto cenną informację, że w 1914 roku wszystkie rysunki z atlasu zostały wycięte i „umieszczone w tece z innymi”¹³. Chodzi tu o dzieła z czwartego tomu atlasu *Tabularum topographicarum*, w którego skład wchodziły niegdyś przedstawienia związane z Toruniem¹⁴, oraz prawdopodobnie z tomu piątego. Kwerenda w zbiorach kartograficznych Archiwum Państwowego w Toruniu, wykonana przez autorkę niniejszego artykułu na przełomie 2013 i 2014 roku, wykazała, że wiele widoków architektury miasta, pochodzących z dawnego atlasu należącego do pastora, jest obecnie przechowywanych w różnych tekach; są one niekiedy dość przypadkowo ułożone i nieusystematyzowane tematycznie.

¹¹ Zob.: przyp. 7 i 8. Bibliolodzy zajmowali się jedynie notatkami sporządzonymi przez Haselaua na woluminach książek i czasopism z jego księgozbioru.

¹² Każdy z czterech tomów atlasu, starannie oprawiony w skórę, opatrzony jest dwoma ekslibrisami: pastora Jana Jakuba Haselaua oraz Biblioteki Rady Miasta Torunia.

¹³ H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. XIV.

¹⁴ W sporządzonym przez siebie spisie IV tomu *Tabularum topographicarum* pastor Haselau wyszczególnia jego zawartość. Zob.: APT, zb. kart., sygn. 714/IV. Ponadto w części katalogowej publikacji Heleny Piskorskiej, przy niektórych rysunkach architektonicznych Torunia także pojawia się informacja autorki o ich pochodzeniu z tomu czwartego atlasu. Por. rozdz.: *Plany i rysunki poszczególnych budowli* w publikacji: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. 63 n.

Niewątpliwie Haselau z upodobaniem gromadził wszystkie nowinki dotyczące ówczesnego Torunia. W zbiorze należących do niego ilustracji – zapewne także ze względu na szczególne zainteresowanie, spowodowane wykonywaniem obowiązków duszpasterskich – znalazła się grupa rysunków związanych z dawną główną świątynią protestancką miasta, obecnie kościołem pw. Ducha Świętego przy Starym Rynku¹⁵. Pięć prac, w tym cztery barwne, ukazuje wyposażenie wnętrza protestanckiej fary. Wszystkie wyszły spod tej samej ręki artysty amatora Jana Krystiana Schreibera, są bowiem albo opisane pod względem autorstwa przez właściciela zbioru, albo podpisane, a w jednym przypadku, gdy nie ma opisu ani sygnatury, rękę rysownika zdradzają cechy formalne. Prawdopodobnie prace te powstały na zamówienie kolekcjonera, który także na innym należącym doń widoku Torunia, sporządzonym przez Schreibera, a przedstawiającym wschodnią pierzeję ulicy Żeglarskiej, zamieścił krótki komentarz identyfikujący autora¹⁶.

Trudno oprzeć się wrażeniu, że część omawianych tu dzieł wzorowana była na wcześniejszych o kilkadziesiąt lat pierwowzorach: obecnie zaginionych rysunkach, wykonanych przez innego artystę amatora, z zawodu białoskórnika, Jerzego Fryderyka Steinera (1704–1766)¹⁷, uznanego

¹⁵ Na temat historii kościoła ewangelickiego przy Rynku Staromiejskim w Toruniu szerzej: C. G. Markull, *Die Bau der altstädtischen evangelischen Kirche in Thorn*, Thorn 1856; B. Stachowitz, *Die altstädtische Kirche in Thorn*, Thorn 1906; R. Heuer, *Die altstädtische evangelische Kirche in Thorn*, Thorn 1929; J. Domasłowski, *Kościół Akademicki św. Ducha w Toruniu. Dzieje – architektura – wyposażenie wnętrza*, „Rocznik Toruński”, XXI, 1992, s. 173 n.; P. Birecki, *Z dziejów staromiejskiego kościoła ewangelickiego, obecnie kościoła katolickiego pw. Świętego Ducha w Toruniu*, Toruń 2013.

¹⁶ W odniesieniu do rysunków Schreibera uwaga Piskorskiej o ich pochodzeniu ze zbiorów Haselaua pojawia się wyłącznie przy trzech z nich: widoku ogólnym wnętrza świątyni, ołtarzu głównym oraz rysunku ambony i drzwi do niej. Por.: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. 72, poz. 521.

¹⁷ Por.: Z. Kruszelnicki, *Jerzy Fryderyk Steiner*, [w:] *Artyści w dawnym Toruniu*, Toruń 1985, s. 102 n.; M. Woźniak, *Jerzy Fryderyk Steiner – życie i dzieło*, [w:] *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku*. (tzw. *Album Steinera*), red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 25 n.; K. Mikulski, *Steiner Jerzy Fryderyk (Georg Friedrich)*, [w:] TSB, t. 4, 2004, s. 241 n.; *idem*, *Jerzy Fryderyk Steiner (1704–1766) – szkic do portretu artysty*, [w:] *Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku dedykowane profesorowi Wojciechowi Wrzesińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Ciesielski i in., Toruń 2004, s. 557 n.; *idem*, *Steiner Georg Friedrich (Jerzy Fryderyk)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 43, Kraków 2005, s. 316 n.

w toruńskim środowisku już wówczas, w drugiej połowie XVIII stulecia, za twórcę w pełnym tego słowa znaczeniu. Pochodził on z rodziny ewangelickiej. Był synem Jerzego, także białoskórnika; ochrzczony w kościele Trójcy Świętej na Nowym Mieście, edukację zakończył na poziomie szkoły czteroklasowej. Wyuczony w zawodzie ojca, który przedwcześnie go osierocił, miał później przejąć warsztat. W latach około 1724–1727 Steiner odbył wędrowkę czeladniczą, w tym czasie odwiedzając zapewne Królewiec, a w 1729 roku uzyskał tytuł mistrzowski w Malborku. Powrócił jednak do Torunia i w 1731 roku otrzymał tu prawa miejskie. Początkowo prowadził pracownię rodzinną, jednak po rychłym upadku cechu poświęcił się pasji artystycznej, wykonując w latach 1738–1745 lawowane rysunki z panoramami i widokami architektury Torunia oraz innych miast ziemi chełmińskiej, znane dziś w liczbie stu dwudziestu ośmiu. Zamówione zapewne przez Radę Miasta Torunia, były przygotowywane do druku pod nazwą *Das Merkwürdigste in, bey und um Thorn*, lecz z niewiadomych przyczyn nie zostały nigdy wydane. W drugiej połowie XVIII wieku rysunki stanowiły własność Samuela Lutra Gereta, a po jego bezpotomnej śmierci znalazły się, drogą dziedziczenia, w rękach Samuela Tomasza Soemmerringa, wybitnego anatoma, lekarza i fizyka, który wyprowadził się z miasta. Prace Steinera znajdowały się we Frankfurcie w rękach spadkobierców naukowca do 1913 roku, kiedy to powróciły do Torunia jako depozyt. Rok później wykonano ich fotograficzne kopie, a w 1919 roku władze miasta zakupiły zbiór, który przechowywano w Archiwum Miejskim. W 1925 roku czterdzieści pięć spośród tych dzieł zostało wydanych przez pastora Reinholda Heuera w formie książki, której tytuł nawiązywał do pierwotnie planowanego albumu¹⁸. Oryginalne prace zaginęły w 1945 roku i znane są obecnie wyłącznie z reprodukcji fotograficznych z roku 1914¹⁹. Niektóre z nich zostały w 1998 roku opublikowane wraz z częścią innego, nieco późniejszego zespołu oryginalnych rysunków z około 1756 roku, znajdujących się

¹⁸ R. Heuer, *Das Merkwürdigste in, bey und um Thorn. Zeichnungen von George Friedrich Steiner*, Berlin 1925.

¹⁹ M. Biskup, *Losy zespołu rysunków Jerzego Fryderyka Steinera*, [w:] *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej...*, s. 39 n.

w zasobach Muzeum Okręgowego w Toruniu i zebranych w album tzw. Pseudo-Steinera²⁰.

Rysunki Jana Krystiana Schreibera prezentują niższy poziom artystyczny od przedstawień wykonanych przez Steinera. Widać ewidentne błędy w sztuce, polegające chociażby na rażącej nieporadności w zastosowaniu perspektywy. Ponadto oddanie detalu, zwłaszcza przy ukazywaniu postaci ludzkich, przybiera miejscami niemal groteskowy kształt. Zbiór prac młodego twórcy należy zatem potraktować raczej jako oryginalne, wartościowe źródła ikonograficzne z epoki niż dzieła artystyczne. Dzięki dopiskom uczynionym przez pastora kolekcjonera, zyskuje on dodatkowo wartość historyczno-dokumentalną. Wszystkie omawiane tu obiekty są dobrze zachowane po poddaniu ich zabiegom konserwatorskim w pierwszej połowie XX wieku: karty zostały zdublowane na podłożu płóciennym i oprawione na krawędziach błękitną, płócienną bordiurą, węższą na awersach i szerszą na rewersach. Ich obecny stan potwierdza informację Heleny Piskorskiej, iż rysunki z kolekcji Haselaua zostały w 1914 roku wycięte z albumu „celem lepszej konserwacji”²¹.

Najwcześniej datowaną z omawianych prac Schreibera jest widok wschodniej pierzei ulicy Żeglarskiej w Toruniu z 1783 roku, wykonany na prostokątnym papierze w układzie horyzontalnym piórkiem i czarnym tuszem oraz podkolorowany akwarełą (il. 1)²². Ilustracja ukazuje zwartą zabudowę ulicy wypełnionej kamienicami mieszczańskimi, w przeważającej większości zwieńczonymi ozdobnymi, manierystycznymi szczytami; ich fasady przesłonięte są w przyziemiu przez usytuowane gęsto na przedprożach kramy kupieckie. Widok tego fragmentu miasta odbiega zatem nieco od dzisiejszego. Pierwszym budynkiem z lewej jest odwach miejski, wzniesiony na początku XVII wieku staraniem burmistrza Henryka Strobanda, znany z zaginionego rysunku Jerzego Fryderyka Steinera w ujęciu od strony

²⁰ *Ibidem*, s. 47 n. Album tzw. Pseudo-Steinera przechowywany jest w Muzeum Okręgowym w Toruniu (dalej: MOT), sygn. MT/HT/185/1–52.

²¹ H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. XIV.

²² APT, zb. kart., sygn. 401, teka 187. Rys. o wym. 24,5 × 63 cm. Prawdopodobnie pochodzi z rozproszonego V tomu atlasu *Tabularum topographicarum*. Por.: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. 59 n., poz. 401.

Rynku Staromiejskiego²³. Jako pierwszy od prawej ukazany został spalony dom rajcy Noskego, pozostający w stanie nieodbudowanym ponad dwadzieścia lat, a jako trzeci od prawej widnieje okazały dom patrycjuszowski doktora medycyny Jakuba Teodora Riessa, wzniesiony w 1746 roku. Projekt architektoniczny tego budynku, wzorowanego na rezydencjach pałacowych, przypisywany jest włoskiemu architektowi Janowi Chrzycielowi Cocchiemu, działającemu w Toruniu w latach około 1730–1759²⁴. Sztafaż w przedstawieniu reprezentuje pojedyncza postać kobieca. Scenie towarzyszą niedokończone zapiski, sporządzone brązowym tuszem po bokach i u dołu rysunku ręką pastora Jana Jakuba Haselaua. Przy lewej krawędzi pojawia się pionowo biegnąca legenda z literami porządkowymi: od a do i, przy czym pisemne uwagi pojawiają się wyłącznie przy literach a i b; pozostałe z nich, odnoszące się do symboli literowych umieszczonych nad budynkami, pozostawione są już bez adnotacji. Istniejące objaśnienia, związane z wyobrażeniem budowli odwachu, głoszą: a – „*Thurm von der Wachbude*” („Wieża przy odwachu”); b – „*der Stadt Bautenamts Wohnung*” („siedziba miejskiego urzędu budowlanego”). Lewa i prawa strona karty zostały prawdopodobnie przycięte podczas konserwacji, ponieważ błękitna płócienna bordiura zachodzi na fragmenty opisu; po lewej jest ona lekko wycięta, by nie zasłaniać liter. Nad ostatnim budynkiem, po prawej stronie przedstawienia, rękopiśmienna adnotacja głosi: „*Das 1764 im men[se] Jan[uari] abgebrann[tes] / Rathm[ann] Noskische Hau[s]*” („Spalony w 1764 roku dom radnego Noskego”). U dołu pod rysunkiem widnieje komentarz pastora Haselaua odnoszący się do całości widoku: „*Von einem jungen Menschen, Schreiber, eines Kürschners Sohn, bloß durchs Genie, nach dem Augenmaas ohne Cirkel und Linial, aus seiner Mutter Hause gemacht. 1783*” („Rysunek wykonany w 1783 roku przez młodego człowieka, Schreiber, syna kuśnierza, z domu jego matki, tylko dzięki zdolnościom przez

²³ Toruń i miasta ziemi chełmińskiej..., s. 115, il. 67; M. Arszyński, *Opis rysunków*, [w:] *ibidem*, s. 218.

²⁴ E. Gąsiorowski, *Jan Baptysta Cocchii – architekt toruński*, „Rocznik Muzeum w Toruniu”, VIII, 1982, s. 15; T. Tylicka, *Z Porlezzy do Torunia – Giovanni Battista Cocchi, artysta późnego baroku*, [w:] *Artyści znad jezior lombardzkich w nowożytnej Europie. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej 3–4 kwietnia 2014 r. w Wilanowie, dedykowanej prof. Mariuszowi Karpowiczowi* (w druku).

miar wzrokiem, bez użycia cyrkla i linijki”). Przy okazji zatem dowiadujemy się, gdzie zamieszkiwali rodzice młodego twórcy.

Pastor Jan Jakub Haselau musiał pozostawać pod wrażeniem talentu siedemnastoletniego wówczas Jana Krystiana Schreibera, co zaowocowało dwa lata później zleceniem mu wykonania pięciu innych prac, ukazujących wnętrze staromiejskiego kościoła ewangelickiego w Toruniu wraz z wystrojem i wyposażeniem. Budowę tej świątyni ukończono w 1756 roku, a w latach kolejnych trwały prace wykończeniowe we wnętrzu²⁵. Rysunki Schreibera pochodzą z 1785 roku, a więc z czasu, gdy kościół był już w pełni gotowy, a umieszczony na jednym z nich zapisek kolekcjonera pochodzi z 1788 roku²⁶. Haselau, który pełnił w nim wówczas funkcję wiceseniora, zapragnął zapewne mieć w swych zbiorach ilustracje wnętrza tak bliskiej mu świątyni. Prace te prezentują następujące ujęcia: ogólny widok wnętrza kościoła, ołtarz główny, dwa przedstawienia ambony oraz widok chrzcielnicy. Jak już wspomniano, jedynie na niektórych z nich pojawiają się rękopiśmienne adnotacje pastora z komentarzem dotyczącym wykonania rysunków przez Schreibera, natomiast ustalenie autorstwa jednego z nich (kazalnica z ukosa) z uwagi na formę nie budzi wątpliwości, ponadto na rysunku ukazującym chrzcielnicę autor sam zamieścił swoją sygnaturę.

Przedstawienie wnętrza świątyni, ujęte od strony wschodniej, czyli od wejścia głównego przy Rynku Staromiejskim (kościół nie jest orientowany), wykonane zostało piórkiem w czarnym tuszu na papierze w układzie horyzontalnym, zbliżonym do kwadratu; jest ono podkolorowane akwarelą i obwiedzione ramką, wykonaną brązowym tuszem z podmalowaniem w kolorze żółtym i karminowym (il. 2)²⁷. Podpis w brązowym tuszu pod

²⁵ Zob.: literaturę podaną w przyp. 15.

²⁶ Niewątpliwie do omawianych tu prac rysunkowych, przedstawiających wyposażenie kościoła Ducha Świętego, odnosi się dopisek mniejszymi literami na marginesie karty ze spisem zawartości IV tomu atlasu *Tabularum topographicarum*, uczyniony przez jego właściciela i zapewne późniejszy od tekstu właściwego, o treści: „*Der innere / Prospekt der / neubau Kirche / nebst Kanzel / Kanzeltür, Tauf / Stein u. Altar / – Zeichnungen*”. Zob.: APT, zb. kart., sygn. 714/IV, k. 7. Rysunki wykonane przez Schreibera Haselau wkleił w oprawiony w 1774 r. tom atlasu prawdopodobnie pod koniec lat osiemdziesiątych XVIII w.

²⁷ APT, zb. kart., sygn. 521, teka 87. Rys. o wym. 52,7 × 40,3 cm. Zob.: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. 71, poz. 521.

ramką w lewym rogu: „*Schreiber f[ecit] 1785*”, wykonany został zapewne ręką Haselaua. W przedstawieniu ukazano dawną, ciekawą polichromię kościoła i bieg nieistniejących już dziś empor wzdłuż naw bocznych (il. 3)²⁸.

Widok ołtarza głównego, widzianego od frontu, zrealizowanego według projektu przypisywanego Efraimowi Schrögerowi²⁹ przez toruńskiego rzeźbiarza Jana Antoniego Langenhana Starszego³⁰, wykonany został piórkiem, tuszem, kredką i akwarelą na papierze (il. 4)³¹. Pod rysunkiem widnieje rękopiśmienny komentarz Haselaua: „*Das Altar in der neuen Kirche. / Der Kürschnerbursch Schreiber, der 1788 von seiner Wanderschaft / zurück gekommen, hat diese colorierte Zeichnung / NB. ohne Zirkel und Linial gemacht. / 1785*” („Ołtarz w nowym kościele. Chłopak kuśnierza, Schreiber, który w 1788 r. powrócił z wędrownki czeladniczej, wykonał ten kolorowy rysunek, notabene bez użycia cyrkla i linijki; 1785”). Przedstawienie to nasuwa skojarzenia z dwoma rysunkami perspektywicznymi w podobnym ujęciu z albumu tzw. Pseudo-Steinera. Jeden z nich ukazuje ołtarz według niezrealizowanego *modello* z nieznacznie odmienną kompozycją baldachimu i ze zmienionym układem figur czterech Ewangelistów (il. 5); zwróciła na to uwagę już Hanna Makowiecka w artykule omawiającym ów album³². Jedno z tych dzieł, określone przez Mariana Arszyńskiego jako pomiarowe, opatrzone jest tytułem „*Das neuerbaute Altar / in Beth=Hause*” („Nowo zbudowany ołtarz w Domu Modlitwy”) i numerem 37 w prawym górnym rogu. Widnieją na nim od lewej następujące figury ewangelistów: św. Marka z lwem, św. Jana z orłem, św. Mateusza z aniołem i św. Łukasza z wołem. Druga z prac to rysunek opatrzone tytułem „*Das Altar / auf perspect[ivischer] Art*” („Ołtarz w ujęciu perspektywnym”) i numerem 38

²⁸ Widoczne są one jeszcze na fotografii wnętrza kościoła Ducha Świętego z ok. 1929 r., por.: R. Heuer, *Die altstädtische...*, s. nlb.

²⁹ M. Arszyński, *Efraim Schröger (1727–1783) architekt toruński i warszawski*, [w:] *Artyści w dawnym Toruniu*, Toruń 1985, s. 126

³⁰ *Idem, Jan Antoni Langenhahn Starszy (1700–1757), Jan Antoni Langenhahn Młodszy (1737–1795) rzeźbiarze toruńscy*, [w:] *Artyści w dawnym Toruniu...*, s. 92 n.

³¹ APT, zb. kart., sygn. 521, teka 87. Rys. w układzie wertykalnym, o wym. 26,4 × 34,1 cm. Por.: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. 71, poz. 521.

³² H. Makowiecka, *op. cit.*, s. 212 n.

w prawym górnym rogu³³. Ukazane na nim dwie środkowe figury ewangelistów są zamienione miejscami: od lewej widzimy św. Mateusza, dalej św. Jana. Interesujący rękopiśmienny komentarz w lewym, górnym rogu brzmi: „NB. / Dieser Altar ist nach dem in kleinem verfertigt / gewessenen Muster gezeichnet. Hernach, sind daran beym wirklichen Bau die Figuren geändert / worden” („Ołtarz ten jest narysowany według wzoru wykonanego w małej skali. Następnie przy faktycznej konstrukcji figury zostały zmienione”). Zapisek sporządzono charakterem pisma podobnym do adnotacji czynionych przez Jana Jakuba Haselaua, co pozwala wysunąć przypuszczenie, iż niektóre z rysunków z albumu tzw. Pseudo-Steinera, utworzonego z luźnych kart oprawionych w jedną całość dopiero w 1960 roku³⁴, mogły również pochodzić z rozproszonej kolekcji pastora. Numeracja naniesiona na wspomniane tu prace świadczy w każdym razie o ich proveniencji z uporządkowanego zbioru. Dalsze badania prowadzone przez autorkę potwierdzą lub zweryfikują tę hipotezę. Kompozycja Schreibera ukazuje ołtarz podobnie, jak ten z rysunków w albumie tzw. Pseudo-Steinera (nr 37), lecz przedstawiono na niej kolejność apostołów zgodnie z wersją zrealizowaną: od lewej widzimy św. Mateusza, św. Marka, św. Łukasza i św. Jana (il. 6)³⁵. Wizerunek obiektu jest na karcie przesunięty nieco w prawo, co wyraźnie świadczy o wycięciu go z większej planszy, zapewne podczas prac konserwatorskich.

Kolejna ilustracja wyposażenia kościoła pw. Ducha Świętego w Toruniu, wykonana przez Schreibera piórkiem, tuszem i akwarelą na papierze (il. 7)³⁶, ukazuje kazalnicę widzianą od frontu, lekko z ukosa, z malowaną sceną *Drogi do Emaus* w zaplecku, podwieszonym rzeźbiarskim wyobrażeniem gołębic Ducha Świętego na podniebiu oraz figurami Chrystu-

³³ *Ibidem*, il. 40, 41; *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej...*, s. 181, il. 12(49), s. 182, il. 13(50); M. Arszyński, *Opis rysunków*, [w:] *Artyści w dawnym Toruniu...*, s. 250.

³⁴ Na ostatniej stronie oprawy albumu tzw. Pseudo-Steinera widnieje adnotacja, iż konserwację i oprawę albumu wykonał w 1960 r. Tadeusz Tuszewski. Zob.: MOT, sygn. MT/HT/185/52.

³⁵ Figury apostołów w ołtarzu nieznacznie różnią się od przedstawionych na rys. Schreibera; są one pozbawione atrybutów: anioł nie towarzyszy św. Mateuszowi, św. Łukasz nie trzyma księgi w dłoniach, a św. Jan ukazany jest bez kielicha.

³⁶ APT, zb. kart., sygn. 520, teka 87. Rys. w układzie wertykalnym, o wym. 18,8 × 38,4 cm. Por.: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. 72, poz. 520.

sa (z krzyżem) i Boga Ojca (z berłem i globem) w zwieńczeniu baldachimu. Poza parą aniołów podtrzymujących baldachim, których obecnie brak, obiekt podobnie wygląda i dziś (il. 8). Niesygnowana, lecz wykazująca charakterystyczne dla twórcy cechy formalne praca obwiedziona jest ramką z podwójnej linii tuszem, wypełnionej żółtą farbą.

Dwa ujęcia kazalnicy – po lewej widok portalu z drzwiami wiodącymi na ambonę, obok zaś widok obiektu od frontu z przylegającymi doń po obu stronach emporami – wyobraża ponownie rysunek Jana Krystiana Schreibera, wykonany monochromatycznie piórkiem w brązowym tuszu na karcie papieru zbliżonej do kwadratu (il. 9)³⁷. Każde z przedstawień, w układzie wertykalnym, obwiedzone zostało oddzielną ramką wykonaną tuszem. Pod wizerunkiem portalu widnieje rękopiśmienny komentarz, uczyniony zapewne ręką pastora Haselaua: „J. K. zeige Altstädtische Gerichtsbeisitzer / Johann Kerschbergken, der sehr viel an die neue Kirche gewendet / Schreiber f[ecit]”³⁸. („J. K. oznacza ławnika staromiejskiego Jana Kerschberga, który ufundował bardzo wiele dla nowego kościoła. Wykonał Schreiber”). Detale ambony widniejące na rysunku nie odbiegają wyglądem od istniejących (il. 10).

Ostatnia z omawianych prac Schreibera, wykonana piórkiem, tuszem, akwarelą i kredką na wertykalnej karcie papieru, obwiedziona ramką z podwójnej linii, wypełnionej żółtą farbą, ukazuje widok chrzcielnicy (il. 11)³⁹. Wokół pokrywy przedstawionego sprzętu pojawia się inskrypcja sporządzona przez autora rysunku: „JOHANN CHRISTIAN SCHREIBER”. Chrzcielnica o czaszy z czarnego wapienia *Dębnik*, usytuowana była pierwotnie w nawie głównej kościoła, tuż przy schodach do części prezbiterialnej. Na rysunku Schreibera ukazana jest z nieistniejącą już drewnianą

³⁷ APT, zb. kart., sygn. 520, teka 87. Rys. o wym. 27,4 cm × 24,5 cm. Por.: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. 72, poz. 520.

³⁸ Jan Kirchberg (Kirschberg), ławnik staromiejski, był fundatorem dekoracji malarzkiej i złocień ambony, empor i ozdób w oltarzu głównym. Jego inicjały „J. K.” oraz data „1759” w belkowaniu portalu nad drzwiami wejściowymi na ambonę widoczne są także i dzisiaj. Por.: R. Heuer, *Die altstädtische...*, s. 28 n.; P. Birecki, *Architektura i sztuka literańska w Toruniu w okresie nowożytnym*, [w:] *Ewangelicy w Toruniu (XV–XX wiek)*. *Zbiór studiów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2011, s. 198; *idem*, *Z dziejów staromiejskiego...*, s. 24 n.

³⁹ APT, zb. kart., sygn. 522, teka 87. Rys. w układzie wertykalnym, o wym. 19 × 34 cm. Por.: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne...*, s. 72, poz. 522.

przykrywą, unoszoną na sznurze podwieszonym pod sklepieniem świątyni. Figury umieszczone na niej przedstawiają kolejno: od góry – gołębicę Ducha Świętego, Chrystusa Tronującego z berłem w dłoni oraz – tuż nad przykrywą – św. Jana Chrzciciela udzielającego chrztu katechumenowi. Zachowana czasza chrzcielnicy, z nogą na stopie, pełni obecnie funkcję kropielnicy w przedsionku kościoła (il. 12).

Przedstawionych tu kilka dzieł rysunkowych Jana Krystiana Schreibera ujawnia nowe fakty dotyczące uprawiania sztuki rysunku oraz związanej z tym działalności patronackiej i kolekcjonerskiej w Toruniu. Na ten temat napisano dotąd bardzo niewiele. Kilka omówionych tu prac, z widokiem zabudowań miasta i wyposażenia wnętrza staromiejskiego zboru ewangelickiego, należących niegdyś do Jana Jakuba Haselaua i wchodzących w skład będącego jego własnością atlasu *Tabularum topographicarum*, niedostrzeganych w dotychczasowej literaturze, świadczy o pasji zbierackiej duchownego, skierowanej na lokalne miscellanea⁴⁰. Pastor gromadził dzieła różnorodne, choć nie zawsze najwyższych lotów artystycznych. Dotyczy to również dołączonych do kolekcji rysunków Schreibera, które jednak zasługują na uwagę ze względu na ich wartość historyczną i ikonograficzną, zwłaszcza że takie świadectwa dziejów miasta zachowały się dość nielicznie. Rysunki świadczą ponadto o swoistym dążeniu w Toruniu do naśladowania prac Steinera, a rozbudzone przez tego mistrza ambicje artystyczne tutejszych mieszczan objawiały się właśnie w twórczości miejscowych rysowników-amatorów drugiej połowy XVIII stulecia, w tym kilkunastoletniego ówczesnie młodzieńca Schreibera, którego samorodny talent niewątpliwie wzbudził zainteresowanie wśród toruńskich intelektualistów.

⁴⁰ Dziewięć innych rysunków architektonicznych Torunia z kolekcji Jana Jakuba Haselaua, dotychczas niepublikowanych, a stanowiących kopie prac Jerzego Fryderyka Steinera, autorka niniejszego artykułu zaprezentowała podczas konferencji naukowej *Stare i „nowe” dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu*, zorganizowanej z okazji siedemdziesięciolecia Wydziału Sztuk Pięknych UMK w dniach 6–7 lutego 2015 r.

Teresa Tylicka

Drawings of Johann Christian Schreiber

– Torunian artist amateur from 18th c – summary

The collection of the State Archive in Toruń, consisting of, among others, numerous 18th century topographical documents, includes also a number of drawings originating from the dispersed collection of Johann Jacob Haselau, born in Gdańsk and educated in Leipzig, a humanist and pastor of the Old Town Lutheran Commune in Toruń, where he lived from 1763. He joined the local Protestant intellectual elite displaying vast spiritual, intellectual and artistic interests, which included the clergy, the professors of local Academic Gymnasium and the journalists of *Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen* weekly.

Pastor Haselau – a bibliophile and a collector – assembled an impressive library and a considerable quantity of maps, plans, illustrations and drawings, which in 1774 he had bound into an “artificial atlas”, named: *Tabularum topographicarum secundum seriem alphabeticam dispositarum collectio quinque voluminibus comprehensa Thorunii*. Four atlas volumes, including views and plans of towns and settlements arranged in alphabetical order from A to Z, have been preserved in the Toruń Archive, while its fifth volume has disappeared and it is not known at present of what illustrations was its contents composed.

A part of drawings and prints pertaining to Toruń, inserted originally in volume four was cut out from it in 1914 for “better restoration” and is now kept in various portfolios in the archive. This group contains, among others, six city and interior views made by Johann Christian Schreiber, an amateur draughtsman, and a furrier by profession, baptized in Toruń in 1766, who after apprenticeship in various distant locations returned to his home town. Haselau used to insert handwritten commentaries in various volumes and on particular drawings from his collection, which enable their identification nowadays; this is also the case of drawings made by Schreiber. The earliest of them, depicting the eastern side of Żeglarska street in Toruń, was sketched by the author in 1783, when he was only seventeen years old. Five next images were drawn in 1785, presumably on a special request of the pastor, as they represent interior details of the church of his Lutheran congregation on the Old Market Square (now Roman Catholic

church of the Holy Spirit). The drawings depict a general view of the interior, the main altar, the pulpit (twin view), and the baptismal font.

Pastor Haselau must have been impressed by the young man's talent, because he remarked twice in his comments that the illustrations were made by Schreiber without using a ruler, nor compass. Despite the fact that the sketches do not exhibit high artistic level, they may be regarded as a significant source for iconography and history of the town in the 18th century.

Ilustracja 1

Jan Krystian Schreiber, rysunek: *Widok wschodniej pierzei ul. Żeglarskiej w Toruniu*, 1783.
W zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu. Fot. T. Tylicka

Ilustracja 2

Jan Krystian Schreiber, rysunek: *Widok wnętrza kościoła pw. Ducha Świętego w Toruniu*, 1785. W zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu. Fot. T. Tylicka

Ilustracja 3

Toruń, kościół pw. Ducha Świętego, wewnątrz, stan obecny. Fot. T. Tylicka

Ilustracja 4

Jan Krystian Schreiber, rysunek: *Widok ołtarza głównego kościoła pw. Ducha Świętego w Toruniu, 1785.* W zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu.
Fot. T. Tylicka

Ilustracja 5

Jerzy Fryderyk Steiner, rysunek: *Modello oltarza głównego kościoła pw. Ducha Świętego w Toruniu*, ok. 1756. W zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu. Repr. z: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998

Ilustracja 6

Toruń, kościół pw. Ducha Świętego, ołtarz główny, stan obecny. Fot. T. Tylicka

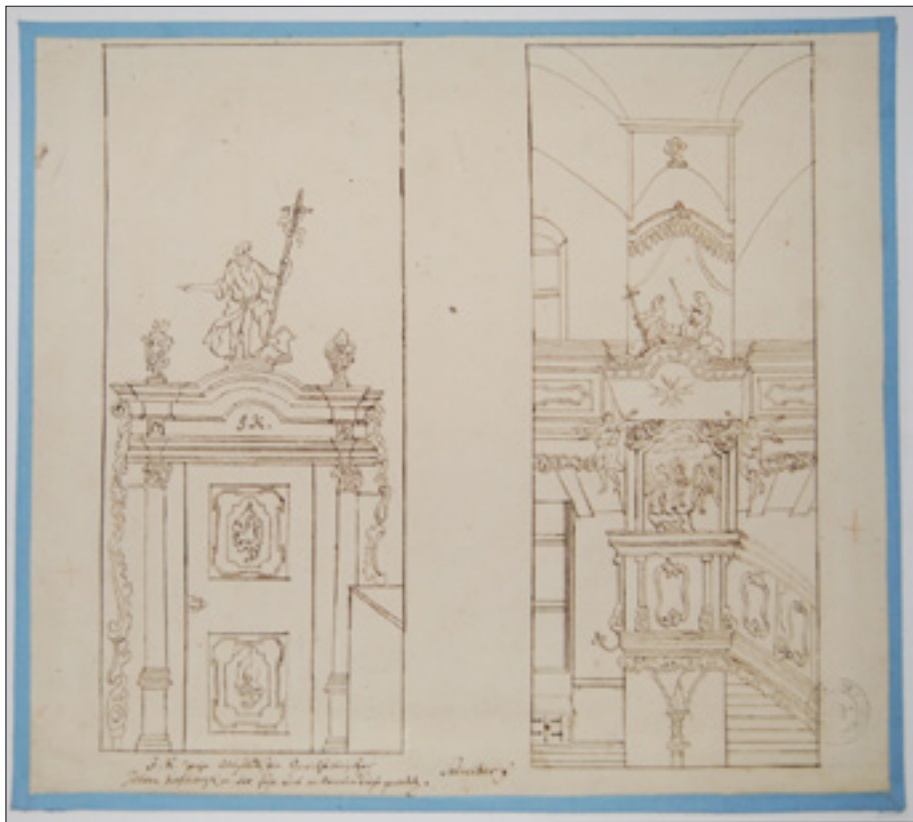
Ilustracja 7

Jan Krystian Schreiber, rysunek: *Widok kazalnicy (ambony) kościoła pw. Ducha Świętego w Toruniu, 1785 (?)*. W zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu. Fot. T. Tylicka

Ilustracja 8

Toruń, kościół pw. Ducha Świętego, ambona, stan obecny. Fot. T. Tylicka

Ilustracja 9

Jan Krystian Schreiber, rysunek: *Dwa widoki kazalnicy (ambony) kościoła pw. Ducha Świętego w Toruniu: front i portal, 1785 (?)*. W zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu. Fot. T. Tylicka

Ilustracja 10

Toruń, kościół pw. Ducha Świętego, portal z drzwiami na ambonę, stan obecny.
Fot. T. Tylicka

Ilustracja 11

Jan Krystian Schreiber, rysunek: *Widok chrzcielnicy kościoła pw. Ducha Świętego w Toruniu*, 1785 (?). W zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu. Fot. T. Tylicka

Ilustracja 12

Toruń, kościół pw. Ducha Świętego, czasa dawnej chrzcielnicy, obecnie kropielnica, stan obecny. Fot. T. Tylicka

